

УДК 539.194

© 2009

Академік НАН України Л. А. Булавін, Т. Ю. Ніколаєнко,
член-кореспондент НАН України Д. М. Говорун

Структурна нежорсткість молекули ортофосфорної кислоти: неемпіричне квантово-механічне дослідження

Квантово-механічним методом функціонала густини вперше досліджено структурно-динамічні особливості молекули ортофосфорної кислоти. Охарактеризовано повне сімейство її конформерів, проаналізовано три топологічно і енергетично нееквівалентні шляхи переходу між ними. Розглянуто процес внутрішньомолекулярного перегрупування перенесенням протона. Досліджено вплив вибору базисного набору на одержувані результати.

Ортофосфорна кислота (ОФК) H_3PO_4 є елементарною структурною ланкою біологічно важливої макромолекули ДНК і відіграє ключову роль у визначенні її функціонально важливих конформаційних станів [1]. Це, зокрема, зумовлює значний інтерес до ґрунтовного вивчення особливостей просторової будови молекули ОФК. Експериментальні дані щодо геометричної будови молекули ОФК у вільному стані в літературі відсутні, а квантово-механічні дослідження у цій області поодинокі і виконані на невисоких рівнях теорії [2].

У даній роботі з використанням сучасних методів неемпіричної квантової механіки ми вперше виявили і охарактеризували всі стабільні конформаційні стани молекули ОФК, дослідили механізми їх взаємного перетворення, а також внутрішньомолекулярного перегрупування шляхом переносу протона; проаналізували вплив вибору базисного набору на одержувані результати.

Об'єкт і методи дослідження. Конформація молекули ОФК характеризується трьома торсійними кутами τ_1 , τ_2 і τ_3 ($-180 < \tau_i \leq 180$, $i = \overline{1,3}$), які визначають орієнтацію трьох атомів водню гідроксильних груп (рис. 1).

Пошук усіх можливих стабільних конформерів молекули ОФК проводили наступним чином. Спочатку можливі значення кожного з кутів τ_1 , τ_2 і τ_3 обмежували множиною $\{gouche + (+60^\circ), gouche - (-60^\circ), trans (180^\circ)\}$, що призводить до 27 можливих комбінацій їх значень — досліджуваних конформерів. Потім з цього набору було вилучено значення, що відповідають симетрично еквівалентним молекулам, які переходять одна в одну при повороті навколо осі O=P на 120° . У результаті цього одержано 11 стартових конформерів. Їх

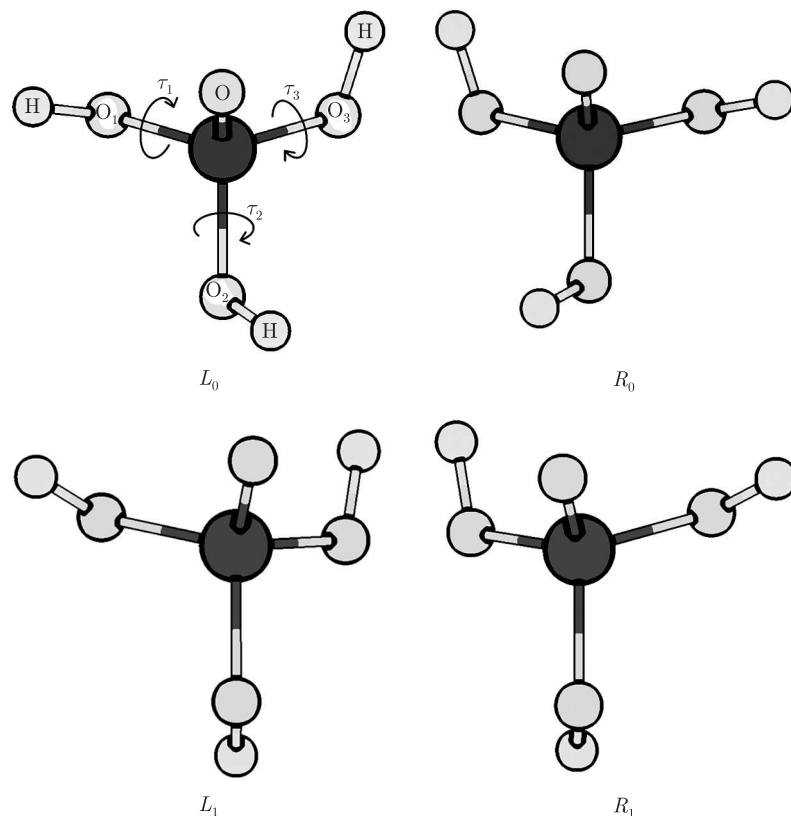

Рис. 1. Усі можливі конформери молекули ортофосфорної кислоти (квантово-механічний розрахунок на рівні теорії DFT B3LYP/6-311G(2df,pd))

геометрії було оптимізовано без будь-яких структурних обмежень за допомогою програмного пакету “Gaussian 03” для платформи Win32 [3] на різних рівнях теорії DFT. Коливальні спектри розраховували у гармонійному наближенні: ці дані використовували, по-перше, для того, щоб переконатися, що оптимізовані конформери відповідають мінімумам на гіперповерхні потенційної енергії (лише у цьому випадку в спектрі відсутні так звані уявні частоти) і, по-друге, — для знаходження коливального доданку в енергії Гіббса кожного конформера.

Результати та їх обговорення. В результаті оптимізації геометрії нами одержано дві пари дзеркально-симетричних (“правих” (R) і “лівих” (L)) конформерів молекули ОФК (див. рис. 1). Структурні параметри, найнижчі частоти нормальних коливань і відносні енергії Гіббса цих конформерів наведено в табл. 1.

Ці дані підтверджують дзеркальну симетрію досліджуваних конформерів, що дозволяє нам обмежитися розглядом лише одного (правого) сімейства. Воно утворене двома конформерами (R_0 і R_1), енергії Гіббса яких за нормальних умов відрізняються на 1,1 ккал/моль. Особливістю “високо енергетичного” конформера R_1 є значний дипольний момент (3,3D); у конформера R_0 він на порядок менший (0,4D).

Відсутність інших стабільних конформерів молекули ОФК було перевірено шляхом “збурень” (довільних змін торсійних кутів τ_1 , τ_2 , τ_3 на $\pm 30^\circ$) конформерів R_0 і R_1 і подальшої їхньої оптимізації. В результаті цього процесу нових конформерів одержано не було, а тому вищезгадані структури (див. рис. 1) складають повне сімейство конформерів молекули ОФК.

З даних табл. 1 випливає, що енергія Гіббса конформера R_0 нижча, порівняно з R_1 , а тому існує принципова можливість конформаційного переходу $R_1 \rightarrow R_0$. Методом QST2 в пакеті Gaussian 03 нами було локалізовано перехідний стан (в табл. 1 його позначено як $TS_{R_0 \rightarrow R_1}$) переходу $R_1 \rightarrow R_0$ і визначено його енергію Гіббса: $\Delta\Delta G = \Delta G_{TS} - \Delta G_{R_1} = 0,2$ ккал/моль (величина бар'єра переходу). Порівняно мале значення $\Delta\Delta G$ вказує на те, що як за нормальних умов, так і при 0 К (тоді $\Delta\Delta G = 0,1$ ккал/моль) конформер R_1 є динамічно нестійким.

Розглянемо детальніше властивості конформера R_0 .

Вплив базисного набору. У різних сполуках конфігурація валентних електронів атома фосфору істотно відрізняється (валентна електронна оболонка має конфігурацію $3s^2 3p^3$). Відтак, слід очікувати залежності одержуваних у результаті процесу оптимізації геометрії структурних параметрів від обраного базисного набору при використанні того ж самого функціонала DFT B3LYP.

Для її аналізу, використавши як початкові геометрії конформерів R_0 і R_1 , оптимізовані на рівні теорії DFT B3LYP/6-31G(d,p), провели їх подальшу оптимізацію з використанням різних базисних наборів.

Одержані структурні параметри конформера R_0 та різниці енергій Гіббса конформерів R_0 та R_1 наведено в табл. 2. Ці дані свідчать, що розкид значень довжин хімічних зв'язей не перевищує 0,01 Å, валентних кутів — 2° , торсійних кутів — 3° . Суттєвішими

Таблиця 1. Структурно-динамічні параметри конформерів молекули ортофосфорної кислоти (розрахунок на рівні теорії MP2/6-311G(2df,pd) // DFT B3LYP/6-311G(2df,pd))

Структурні параметри		Конформер				
		L_0	R_0	L_1	R_1	$TS_{R_0 \rightarrow R_1}$
Довжини хімічних зв'язків, Å	OP	1,463	1,464	1,458	1,458	1,461
	PO ₁	1,592	1,592	1,605	1,605	1,599
	PO ₂	1,592	1,592	1,587	1,595	1,600
	PO ₃	1,592	1,592	1,595	1,587	1,588
	O ₁ H	0,965	0,965	0,965	0,965	0,965
	O ₂ H	0,965	0,965	0,965	0,964	0,964
	O ₃ H	0,965	0,965	0,964	0,965	0,963
Валентні кути, град	OPO ₁	116,1	116,1	114,2	114,2	113,4
	OPO ₂	116,1	116,1	113,8	118,6	117,1
	OPO ₃	116,1	116,1	118,6	113,8	116,2
	O ₁ PO ₂	102,1	102,1	106,2	101,5	103,6
	O ₂ PO ₃	102,1	102,1	100,8	100,8	100,2
	O ₃ PO ₁	102,1	102,0	101,5	106,2	104,5
	PO ₁ H	111,6	111,7	110,6	110,6	110,5
	PO ₂ H	111,6	111,7	114,1	113,0	112,2
	PO ₃ H	111,6	111,7	113,0	114,1	113,8
Торсійні кути, град	τ_1	-35,0	34,9	-23,9	24,1	11,0
	τ_2	-34,9	35,0	-175,0	50,5	30,2
	τ_3	-34,8	35,1	-51,9	175,6	134,3
Дипольний момент, D	p	0,36	0,37	3,35	3,32	2,54
Найнижча частота нормального коливання, см^{-1}	$\nu_{\min}$	171,1	167,6	155,3	154,1	155,5 ¹
Енергія Гіббса ² , ккал/моль	$\Delta G = G - G_{\min}$	0,00	0,00	1,13	1,13	1,35

¹ Перша дійсна частота.

² При $p = 1$ атм і $T = 298,15$ К; $G_{\min}$ відповідає конформерові R_0 .

Таблиця 2. Залежність структурних параметрів конформера R_0 від використовуваного базисного набору (розрахунки на рівні теорії DFT B3LYP)

Структурні параметри		Базисний набір								
		4-31G(d)	6-31G(d,p)	6-311G(d,p)	6-311++G(d,p)	6-311G(2df,pd)	6-311++G(2df,pd)	cc-pVQZ	Aug-cc-pVQZ	
Довжини хімічних зв'язків, Å	OP	1,473	1,479	1,474	1,476	1,464	1,466	1,466	1,466	
	PO ₁	1,605	1,609	1,604	1,606	1,592	1,593	1,593	1,593	
	PO ₂	1,605	1,609	1,604	1,606	1,592	1,593	1,593	1,593	
	PO ₃	1,605	1,609	1,604	1,606	1,592	1,593	1,593	1,593	
	O ₁ H	0,972	0,968	0,964	0,965	0,965	0,965	0,963	0,963	
	O ₂ H	0,972	0,968	0,964	0,965	0,965	0,965	0,963	0,963	
	O ₃ H	0,972	0,968	0,964	0,965	0,965	0,965	0,963	0,963	
	Валентні кути, град	OPO ₁	116,6	116,3	116,2	116,3	116,1	116,1	116,1	116,2
		OPO ₂	116,6	116,3	116,2	116,3	116,1	116,1	116,1	116,1
OPO ₃		116,7	116,3	116,2	116,3	116,1	116,1	116,1	116,2	
O ₁ PO ₂		101,5	101,9	102,0	101,9	102,1	102,1	102,0	102,0	
O ₂ PO ₃		101,4	101,9	102,0	101,9	102,1	102,1	102,0	102,0	
O ₃ PO ₁		101,4	101,9	102,0	101,9	102,0	102,1	102,0	102,0	
PO ₁ H		110,9	110,6	111,9	112,9	111,7	112,4	112,3	112,4	
PO ₂ H		110,9	110,6	111,9	112,9	111,7	112,4	112,3	112,4	
PO ₃ H		110,9	110,6	111,9	113,0	111,7	112,4	112,3	112,4	
Торсійні кути, град	τ_1	35,2	35,3	35,8	38,2	34,9	34,7	33,4	33,0	
	τ_2	35,3	35,4	35,9	38,1	35,0	34,8	33,5	33,0	
	τ_3	35,5	35,6	36,1	38,3	35,1	35,0	33,6	33,2	
Дипольний момент, D	p_{R0}	0,02	0,09	0,13	0,37	0,37	0,45	0,46	0,48	
	p_{R1}	3,16	3,27	3,33	3,28	3,31	3,30	3,17	3,27	
Найнижча частота нормального коливання, см ⁻¹	$\nu_{\min,R0}$	153,4	148,6	169,1	173,7	167,6	163,3	160,2	162,4	
	$\nu_{\min,R1}$	162,7	140,6	179,6	198,3	154,1	198,3	144,1	147,6	
Енергія Гіббса, ккал/моль	$\Delta G = G_{R1} - G_{R0}$	0,84	1,03	1,01	0,81	1,07	0,95	0,89	0,91	

є відмінності дипольного моменту конформера R_0 молекули ОФК: він монотонно зростає по мірі переходу до вищого базису (особливо при додаванні у базисний набір дифузних функцій).

Прийнявши результати обчислення ΔG з базисним набором Aug-cc-pVQZ за найточніші, можна зробити висновок, що всі розглянуті базисні набори передають різниці енергій Гіббса з точністю $\pm 0,1$ ккал/моль (причому набори 4-31G(d) і 6-311++G(d,p) занижують ΔG , а 6-31G(d,p), 6-311G(d,p) і 6-311G(2df,pd) — завищують).

Порівняння з табл. 1 свідчить, що для базисного набору 6-311G(2df,pd) результат обчислення енергії Гіббса методом DFT B3LYP з точністю $\pm 0,06$ ккал/моль збігається з результатом, одержаним на рівні теорії MP2/6-311G(2df,pd) при тій же геометрії.

Таким чином, для правильного передання геометричних параметрів (довжин в'язей і кутів) цілком достатньо базисного набору 6-31G(d,p); набори 6-311++G(d,p) та 6-311G(2df,pd) при помірних затратах машинного часу добре передають також і дипольний момент¹, а на-

¹ Дипольний момент конформера R_0 , обчислений на рівні теорії MP2/6-311G(2df,pd), становить 0,40D.

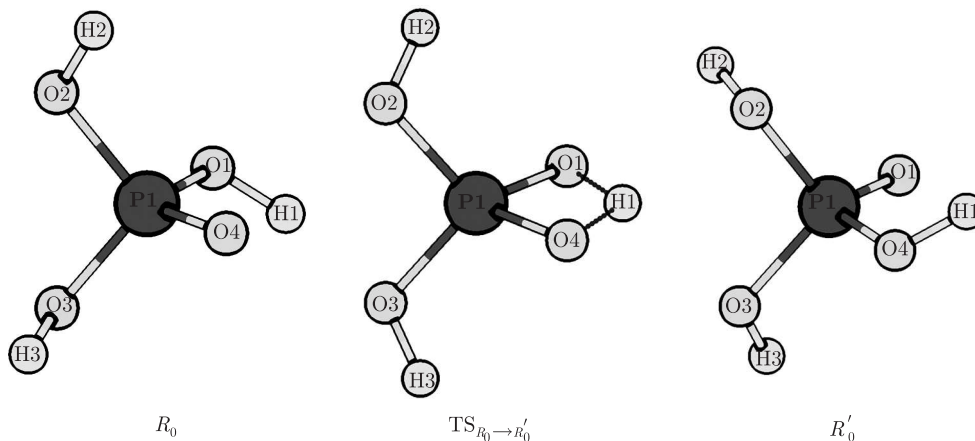

Рис. 2. Процес просторового перегрупування молекули ортофосфорної кислоти

бори, вищі від 6-311++G(2df,pd), уже не вносять помітних кількісних змін у розраховані структурні параметри молекули ОФК.

Просторове перегрупування молекули ОФК. Вперше нами досліджено (на рівні теорії DFT B3LYP/6-311++G(d,p)) інтерконверсію конформера R_0 самого в себе перенесенням протону (рис. 2). Для цього в конформері R_0 атом водню H_1 (див. рис. 2) було перенесено з атома O_1 на атом O_4 , після чого проведено оптимізацію одержаного конформера R'_0 . Оптимізований конформер R'_0 має ті ж самі структурні і енергетичні параметри, що і R_0 , а єдина їх відмінність полягає у нумерації атомів.

Методом QST2 було знайдено перехідний стан цього процесу (див. $TS_{R_0 \rightarrow R'_0}$ на рис. 2) і обчислено величину бар'єру переходу $R_0 \rightarrow R'_0$: $\Delta G = G_{TS: R_0 \rightarrow R'_0} - G_{R_0} = 33,6$ ккал/моль.

Перехід $R_0 \leftrightarrow L_0$. Конформери R_0 і L_0 є дзеркально-симетричними і мають однакову енергію. Доцільно знайти відповідь на цілком логічне запитання — як вони взаємно перетворюються?

На рівні теорії DFT B3LYP/6-311G(2df,pd) нами вперше виявлено три топологічно і енергетично нееквівалентні шляхи переходу $R_0 \rightarrow L_0$.

1. Енергетично найвигідніший “двостадійний” (рис. 3, а) перехід $R_0 \rightarrow L_1 \rightarrow L_0$ (та енергетично еквівалентним йому є шлях $R_0 \rightarrow R_1 \rightarrow L_0$). Величина бар'єра переходу $R_0 \leftrightarrow L_0$ визначається енергією Гіббса перехідного стану $TS_{R_0 \rightarrow L_1}$ (або — такою ж за величиною енергією Гіббса перехідного стану $TS_{L_0 \rightarrow R_1}$) і становить $\Delta\Delta G = 1,6$ ккал/моль.

2. Симетричний “тристадійний” шлях $R_0 \rightarrow R_1 \rightarrow L_1 \rightarrow L_0$. Величина бар'єра переходу в цьому випадку визначається енергією Гіббса перехідного стану $TS_{R_1 \rightarrow L_1}$ (рис. 3, б) і становить $\Delta\Delta G = 4,7$ ккал/моль.

3. “Концертний” механізм взаємного перетворення відбувається через перехідний стан $TS_{R_0 \rightarrow L_0}$ (рис. 3, в); енергія Гіббса перехідного стану (величина бар'єра переходу) дорівнює $\Delta\Delta G = 11,7$ ккал/моль.

Структурна лабільність молекули ОФК. Фіксуючи кут τ_1 в конформері R_0 і проводячи оптимізацію геометрії (на рівні теорії DFT B3LYP/6-311G(2df,pd)), одержали залежність електронної енергії молекули ОФК від орієнтації одного з трьох атомів водню. Апроксимуючи в діапазоні $9^\circ < \tau_1 < 61^\circ$ цю залежність $\Delta E(\tau_1)$ функцією

$$\Delta E = \frac{C}{2} \cdot (\tau_1 - \tau_{10})^2,$$

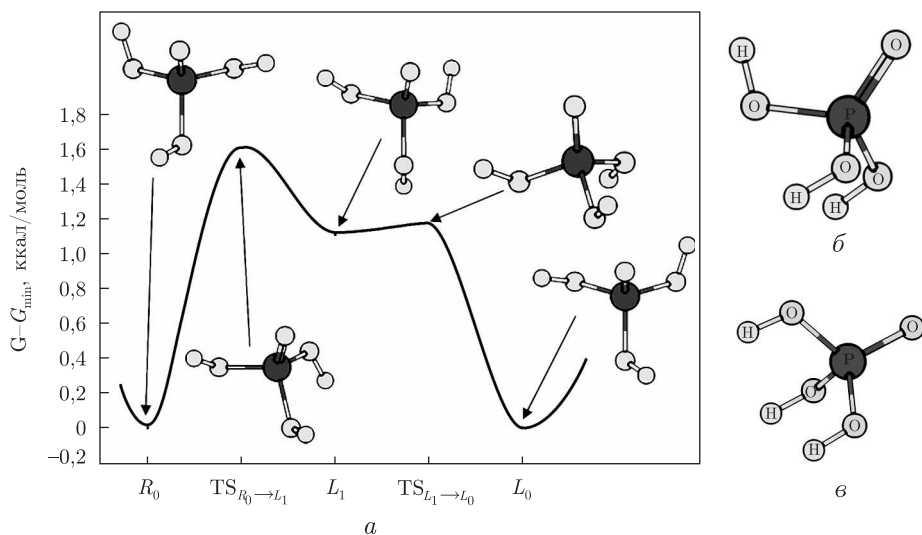

Рис. 3. Механізми переходу $R_0 \rightarrow L_0$: а — двостадійний, б — перехідний стан $TS_{R_0 \rightarrow L_1}$ тристадійного, в — перехідний стан $TS_{R_0 \rightarrow L_0}$ однастадійного (“концертного”)

де τ_{10} — значення кута τ_1 у конформера R_0 , одержали значення сталої крутильної жорсткості $C = (2,59 \pm 0,03)$ ккал/(моль · рад²). При цьому в розглядуваному діапазоні ($9^\circ < \tau_1 < 61^\circ$) середньоквадратична похибка квадратичної апроксимації становить лише 0,005 ккал/моль. Це свідчить про “пологість” відповідного мінімуму на гіперповерхні потенційної енергії, тобто — про лабільність ступеня вільності τ_1 .

Енергія депротонування. Шляхом вилучення одного з протонів із конформера R_0 і подальшої оптимізації такої структури на рівні теорії DFT B3LYP/6-311++g(d,p) було одержано іон $H_2PO_4^-$ і визначено енергію Гіббса депротонування: 325,2 ккал/моль (за нормальних умов).

Конформація фосфатної групи в ДНК. За одержаними геометріями конформерів R_0 і R_1 було знайдено значення торсійних кутів

$$HO_1PO_2 = 162,2, \quad O_1PO_2H = -92,4$$

у конформера R_0 та

$$HO_1PO_2 = 152,9, \quad O_1PO_2H = -75,4;$$

$$HO_1PO_3 = -102,1, \quad O_1PO_3H = -57,9;$$

$$HO_2PO_3 = 175,4, \quad O_2PO_3H = 47,6$$

у конформера R_1 молекули ОФК (у L_0 і L_1 їх значення мають протилежний знак). Ці кути є прямими аналогами номенклатурних конформаційних змінних α і ζ молекули ДНК. Порівнюючи їх з даними [4–6], доходимо висновку, що конформери R_0 і L_0 не відтворюють експериментальних значень кутів α і ζ ні В-, ні Z-форми ДНК. Водночас, величини кутів HO_1PO_3 і O_1PO_3H конформера R_1 з точністю $\pm 5^\circ$ збігаються зі значеннями α і ζ для ДНК у В-формі, а кути HO_1PO_2 і O_1PO_2H конформера L_1 з точністю $\pm 8^\circ$ — зі значеннями α і ζ для піримідинових нуклеотидів Z-форми ДНК.

Це означає, що фосфатна група, як складова частина ДНК, не знаходиться в енергетично найвигіднішій конформації.

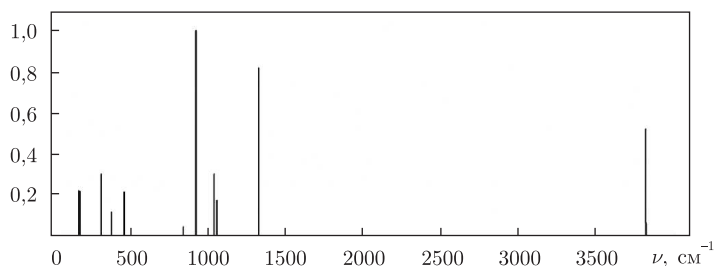

Рис. 4. Коливальний ІЧ спектр молекули ортофосфорної кислоти в основному конформаційному стані R_0 (розрахунок на рівні теорії DFT B3LYP/6-311G(2df,pd) в гармонійному наближенні; по осі ординат вказано відносні інтенсивності)

ІЧ спектр молекули ОФК. На рівні теорії DFT B3LYP/6-311G(2df,pd) розраховано ІЧ спектр конформера R_0 (рис. 4). У спектрі можна виділити такі групи ліній: в області $150\text{--}450\text{ cm}^{-1}$ лежать коливання, що відповідають зміні торсійних кутів τ_1 , τ_2 і τ_3 ; в області $450\text{--}600\text{ cm}^{-1}$ знаходяться деформаційні коливання ОРО кутів; в області $800\text{--}1100\text{ cm}^{-1}$ — деформаційні коливання ОН груп і валентні одинарних РО-зв'язків; лінія 1331 cm^{-1} відповідає валентному коливанню подвійного РО-зв'язку, а лінії поблизу 3800 cm^{-1} — трьом валентним коливанням ОН зв'язків.

Таким чином, встановлено, що молекула ортофосфорної кислоти має тільки два стійкі дзеркально-симетричні конформери з симетрією C_3 . Виявлено і проаналізовано три топологічно і енергетично нееквівалентні шляхи їхнього взаємного перетворення та визначено величини відповідних бар'єрів переходу: $\Delta\Delta G = 1,6$ ккал/моль для “двостадійного” механізму, $\Delta\Delta G = 4,7$ ккал/моль для симетричного “тристадійного” і $\Delta\Delta G = 11,7$ ккал/моль для “концертного”. Просторове перегрупування молекули ОФК перенесенням протона відповідає доланню енергетичного бар'єра $\Delta\Delta G = 33,6$ ккал/моль.

Молекула ОФК характеризується структурною лабільністю: стала крутильної жорсткості щодо повороту одного з атомів водню становить $2,6$ ккал/(моль·рад²). Геометрія “високо енергетичного” конформера R_1 близька до геометрії фосфатної групи у В-формі ДНК.

Висловлюємо вдячність корпорації “Gaussian”(США) за наданий грант — програмний пакет “Gaussian03” для платформи Win32.

1. *Perahia D., Pullman B., Saran A.* Molecular orbital calculations on the conformation of nucleic acids and their constituents. IX. The geometry of the phosphate group: Key to the conformation of polynucleotides? // *Biochim. Biophys. Acta.* — 1974. — **340**. — P. 299–313.
2. *Ewig C. S., Van Wazer J. R.* Ab initio structures of phosphorus acids and esters. 1. Phosphinic, phosphonic, and phosphoric acids // *J. Am. Chem. Soc.* — 1985. — **107 (7)**. — P. 1965. — 1971.
3. *Frisch M. J., Trucks G. W., Schlegel H. B. et al.* Gaussian 03, Revision C.02 / Gaussian, Inc., Wallingford CT, 2004.
4. *Schneide B., Neidle St., Berman H. M.* Conformations of the Sugar-Phosphate Backbone in Helical DNA Crystal Structures // *Biopolymers.* — 1997. — **42**. — P. 113–124.
5. *Crystal studies of B-DNA: The answers and the questions* // *Biopolymers.* — 1997. — **44**, iss. 1. — P. 23–44.
6. *Foloppe N., MacKerell A. D.* Ab initio Conformational Analysis of Nucleic Acid Components: Intrinsic Energetic Contributions to Nucleic Acid Structure and Dynamics // *Biopolymers.* — 2002. — **61**. — P. 61–76.

Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка
Інститут молекулярної біології
і генетики НАН України, Київ

Надійшло до редакції 11.06.2009

Academician of the NAS of Ukraine **L. A. Bulavin, T. Yu. Nikolaienko**,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine **D. M. Hovorun**

**Phosphoric acid molecule structural softness: *ab initio*
quantum-mechanical study**

Within the quantum-mechanical density functional theory, the structural and dynamical features of a phosphoric acid molecule are investigated, and its complete conformer family is described. Three topology- and energy-nonequivalent transition paths between the conformers are revealed. The intramolecular reconfiguration by means of proton transfer, as well as the basis set influence on calculation results, are discussed.